

Розкрито актуальні питання експертної діяльності психологічної служби Полтавської області, визначено поняття психологічного та соціологічного інструментарію, розглянуто його специфіку, представлено досвід впровадження та перспективи цього напрямку в роботі психологічної служби на Полтавщині.

Раскрыты актуальные вопросы экспертной деятельности психологической службы Полтавской области, определено понятие психологического и социологического инструментария, рассмотрена его специфика, представлен опыт внедрения и перспективы этого направления в работе психологической службы на Полтавщине.

The actual questions of expert activity are exposed in the article; certainly concept of psychological and sociological tool, his specific is considered; experience of introduction and prospect of this direction is presented in work of psychological service of the Poltava region.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ

Я. В. Сухенко

Як зазначено у Концепції розвитку психологічної служби на період до 2012 року, основною метою її діяльності є "підвищення якості та забезпечення доступності послуг у сфері практичної психології і соціальної роботи, спрямованих на збереження і укріплення здоров'я, підвищення адаптивних можливостей, створення умов для повноцінного та гармонійного розвитку всіх учасників навчально-виховного процесу, посилення розвивального та виховного компонентів системи освіти" [5, с. 240].

Одним із елементів системи дій, спрямованих на підвищення якості таких послуг та їх контроль, є експертиза психологічного та соціологічного інструментарію, який використовується у закладах освіти як фахівцями психологічної служби, так і представниками сторонніх організацій (громадських, медичних та ін.). Нормативно-правові аспекти такої діяльності регулюються Положенням про експертизу психологічного та соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України (далі – Положення), яке затверджене наказом МОН від 20.04.2003 р. № 330 [4, с. 134–147].

1. Проблематика експертної діяльності

При проведенні експертної роботи в Полтавській області виник ряд питань, обумовлених нечіткими формулюваннями у Положенні, відсутністю розробленого методичного апарату та досвіду проведення експертизи у співробітників обласних, районних психологічних служб. Передусім, стосовно визначення об'єкту та критеріїв експертизи; розробки максимально об'єктивної системи оцінки; підготовки експертів.

Зміст експертної діяльності полягає в тому, що "будь-яка експертиза, як оцінка діяльності суб'єкта або результатів його діяльності, припускає наявність суб'єкта експертизи, об'єкта експертизи, методології, конкретних методів оцінки, з метою одержання результатів експертизи (висновків)" [цит. за: 8, с. 63].

Під час розробки теоретичних засад психологічної експертної діяльності виникла низка питань:

- ♦ Коли виникає потреба в проведенні експертизи?
- ♦ У чому полягає специфіка експертизи як виду інтелектуальної діяльності?
- ♦ Хто може виступати у ролі експерта, або які характерні риси має позиція експерта?
- ♦ Які об'єкти можуть бути предметом експертизи?
- ♦ Чим відрізняється специфіка експертизи в системі освіти? [16, с. 3].

У пропонованій статті висвітлено ці питання в контексті експертної діяльності психологічної служби, спираючись на теорію та досвід впровадження в Полтавській області, а також окреслено напрямки розвитку цієї діяльності.

2. Визначення основних понять

Насамперед потребують уточнення поняття "психологічний інструментарій", "соціологічний інструментарій". У тексті Положення зазначено, що мета центрів практичної психології і соціальної роботи "полягає у забезпеченні експертизи діагностичних методик, корекційних, психотерапевтичних та реабілітаційних технік і технологій, соціологічних та соціально-психологічних опитувальників, що застосовуються в дошкільних, усіх ти-

пах загальноосвітніх та інших навчальних закладах системи загальної середньої освіти" [4, с. 136].

У результаті електронного пошуку в психологічних словниках (близько 60 видань) лише в статті, яка розкриває зміст поняття "психотерапія", знайдена така інтерпретація: "У загальному вигляді до психологічного інструментарію входять такі засоби та форми дій, які можуть впливати на інтелектуальну діяльність пацієнта, на його емоційний стан та поведінку" [6].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови інструментарій визначається як "набір інструментів, що застосовується в якій-небудь спеціальності", а інструмент як "знаряддя праці" [3, с. 400]. Отже, психологічний інструмен-

тарій можна розглядати як набір знарядь праці, що використовується в роботі психолога. Про соціологічний інструментарій у Положенні йдеться з огляду на існування міждисциплінарних зв'язків соціології, соціальної психології та соціальної педагогіки.

Можливість визначити набір інструментів фахівців психологічної служби з'являється, якщо відштовхнутися від видів роботи (табл. 1) практичного психолога¹ (далі ПП) та соціального педагога² (далі СП).

Співставлення видів роботи фахівців психологічної служби та інструментів для їх здійснення дає підстави *під психологічним інструментарієм* розуміти корекційно-розвивальні, просвітницькі, навчальні, тренінгові програми; *під соціоло-*

Таблиця 1
Види роботи та інструментарій практичного психолога і соціального педагога

№	Види роботи	Фахівець	Інструментарій
1	Проведення ділових ігор, інтерактивних занять, тренінгів	ПП, СП	Програми тренінгів, розробки окремих занять
2	Навчальна діяльність	ПП, СП	Програми гуртків, факультативів, курсів за вибором психологічної спрямованості
3	Консультавання	ПП, СП	-
4	Зв'язки з громадськістю	ПП, СП	-
5	Психодіагностика, соціально-психологічні дослідження	ПП	Програми психодіагностичних, соціологічних та соціально-психологічних досліджень, стандартизовані психодіагностичні методики, соціологічні, соціально-психологічні опитувальники
	Діагностика, соціально-педагогічні дослідження	СП	Паспорти учнів, класу, школи*; програми соціологічних, соціально-психологічних досліджень, окремі психодіагностичні методики; соціологічні, соціально-педагогічні опитувальники
6	Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота	ПП	Корекційно-розвивальні програми
	Розвивальна робота	СП	
7	Психологічна просвіта, виступи	ПП	Психологічні просвітницькі програми
	Просвіта, виступи	СП	Просвітницькі програми, окремі виступи
8	Організаційна (обстеження житлово-побутових умов, оформлення документації на оздоровлення та ін.)	СП	Акт обстеження житлово-побутових умов*; документація на оздоровлення*, інші документи

*Затверджені нормативами форми та бланки документів

¹ Лист Міністерства освіти і науки України № 1/9-352 від 27.08.2000 р.

² Лист Міністерства освіти і науки України № 1/9-128 від 05.03.2008 р.

гічним – програми соціологічного, соціально-психологічного, соціально-педагогічного дослідження (далі Програми); або окремі їх складові: психодіагностичні методики, соціологічні, соціально-психологічні, соціально-педагогічні опитувальники, методичні розробки окремих заходів та рекомендації учасникам навчально-виховного процесу.

3. Специфіка психологічного та соціологічного інструментарію

3.1. Існують різні погляди на визначення корекційної та розвивальної роботи. Одні автори вважають, що розвивальна діяльність спрямована на створення соціально-психологічних умов для цілісного розвитку школярів із урахуванням вікових особливостей, а також вищих можливостей дітей із прискореним темпом психічного розвитку, а корекційна діяльність зорієнтована на певні проблеми та наголошують на тому, що розвивальна і корекційна робота має розгортатися як цілісний процес впливу на дитину [9, с. 249]. Інша точка зору розглядає можливість корекційної роботи лише з дітьми, які мають розумові вади та виступають об'єктом впливу. Розвиток же є реалізацією можливостей, які закладено природою, в цьому випадку мова йде про суб'єктний підхід [2].

Оскільки процеси інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітні навчальні заклади набувають значного поширення, фахівці психологічної служби повинні мати в своєму арсеналі інструменти для здійснення як корекційної, так і розвивальної роботи. При створенні відповідних Програм потрібно враховувати можливості дітей та розставляти відповідні акценти.

3.2. Навчальна діяльність ПП та СП здійснюється в межах варіативної складової за окремими навчальними програмами. У Тимчасових нормативах часу на основні види роботи практичного психолога (соціального педагога)³ та Нормативах на основні види роботи соціального педагога, соціального педагога по роботі з дітьми-інвалідами⁴ в розділі "навчальна діяльність" зазначено "викладання навчального матеріалу за програмами курсів за вибором, факультативів, гуртків". Факультативи та курси за вибором (елективні курси) є понадпрограмними, не обов'язковими для відвідування навчальними курсами, що додаються на ви-

бір з метою розвитку інтересів учнів до певного навчального предмета, певної наукової або виробничої галузі.

Факультативний курс – це навчальний курс, зміст якого безпосередньо не пов'язаний із загальнообов'язковим навчальним змістом і який обирається для розширення свого загального кругозору, залучення до нових сфер знання і людської діяльності, **а курс за вибором (елективний курс)** – навчальний курс, що доповнює, поглиблює зміст певного курсу чи предмета державного освітнього компонента і обирається учнем відповідно до його навчальних інтересів [7]. У контексті профілізації елективні курси забезпечують внутріпрофільну спеціалізацію, розширюють, поглиблюють знання, які надаються під час вивчення циклу профільних предметів.

У Державному стандарті початкової загальної освіти зазначено: "Варіативна складова Базового навчального плану формується навчальним закладом самостійно з урахуванням особливостей навчального закладу та індивідуальних освітніх потреб учня". Відповідно до Державного стандарту базової і повної середньої освіти змістове наповнення її варіативної складової формується навчальним закладом з урахуванням особливостей регіону, типу закладу, індивідуальних освітніх потреб учня.

Робота факультативу, елективних курсів здійснюється за навчальними програмами – державними документами, що визначають зміст, обсяг і вимоги до вивчення навчальних дисциплін, розвитку й виховання особистості відповідно до Державного стандарту загальної середньої освіти та навчальних планів⁵.

Виділяють такі види навчальних програм: типові (примірні), модернізовані (адаптовані до навчального плану школи), експериментальні, авторські [10].

Г. К. Селевко вважає, що створений автором навчально-виховний процес (або його частина), що є оригінальною, новою для даних умов освітньою практикою трактується як авторська педагогічна модель [14].

Отже, **авторська програма** – це спроектований самим учителем (автором, кількома авторами) на основі власної методичної концепції навчально-виховний процес, спрямований на оновлення змісту шкільного (регіонального) компонента освіти й одержання вагомих результатів.

³ Нормативи розроблені Національним центром продуктивності Міністерства праці України та затверджені наказом Міністерства освіти від 07.12.1995 р. № 339.

⁴ Нормативи наведено у листі МОН України від 05.03.08 р. № 1/9-128.

⁵ Додаток до листа МОН України від 12.12.2002 р. № 1/9-556 "Порядок розроблення й запровадження навчальних програм для загальноосвітніх навчальних закладів".

Авторська програма, як і будь-який інноваційний проект, має пройти фахову та науково-методичну експертизу. У листі Міністерства освіти і науки України № 1/9-472 від 28.10.02 "Про застосування Закону України "Про загальну середню освіту" щодо розширення мережі та організації навчально-виховного процесу у гімназіях, ліцеях, колегіумах" зазначено: "Авторські навчальні програми та посібники, що розроблені педагогічними працівниками гімназії, ліцею, колегіуму, вищих навчальних закладів, науково-дослідних установ, для використання під час вивчення варіативної складової навчального плану, можуть використовуватися після відповідного рецензування, схвалення науковими радами певного профілю, погодження в обласних інститутах післядипломної освіти і затвердження відповідними управліннями освіти і науки облдержадміністрацій" [11, с. 14].

Одним із основних завдань науково-методичної ради Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського, як зазначено у відповідному положенні, є "визначення на підставі експертних оцінок доцільності використання навчальних видань (навчальних планів, програм, методичних, навчально-методичних посібників, довідників тощо) та надання в установленому порядку рекомендацій до друку".

Таким чином, у своїй навчальній діяльності для забезпечення варіативної складової навчальних планів ПП та СП можуть використовувати як програми факультативів та курсів за вибором, що мають гриф Міністерства освіти і науки України, так і авторські програми, які затверджені на обласному рівні. Останній варіант передбачає такі кроки:

- ♦ експертну оцінку авторської програми в центрі практичної психології і соціальної роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського [15];
- ♦ представлення висновків експертної комісії та авторської програми на науково-методичній раді Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського та отримання рішення про доцільність її використання;
- ♦ затвердження авторської програми Головним управліннями освіти і науки Полтавської облдержадміністрації.

3.3. Процедура створення психодіагностичних методик досить складна та потребує ґрунтовних знань математичної статистики та можливостей для апробації. Такий обсяг роботи, як правило, є окремим науковим дослідженням. Існує ве-

лика кількість стандартизованих методик спрямованих на дослідження різних психічних процесів, якостей, станів особистості та особливостей міжособистісної взаємодії. Вони відповідають вимогам репрезентативності, надійності, валідності та широко представлені у наукових фахових виданнях, спеціальних збірниках із психодіагностики. Останнім часом набувають поширення їх електронні варіанти, які значно полегшують процес обробки та інтерпретації результатів.

Специфіка експертної оцінки психодіагностичних методик полягає у встановленні ідентичності методик, які використовуються в закладах освіти з оригіналами, та доцільності їх використання. Для цього користувачу необхідно мати: інформацію про автора, процедуру розробки, сферу застосування; ключі для інтерпретації отриманих даних; опитувальники; стимульний матеріал; посилення на літературне джерело.

3.4. Дієвим інструментом вивчення думок, ставлень, намірів та поведінки учнів, педагогів, батьків є соціологічне дослідження. Його результатами, як правило, є кількісні показники. Досвід роботи в обласному центрі практичної психології і соціальної роботи свідчить, що фахівці не завжди готові до організації та проведення таких досліджень на високому рівні, а відповідно й до надання достовірної інформації. На відміну від психодіагностичних методик, соціологічні анкети розробляються безпосередньо для кожного дослідження, тому цей процес вимагає спеціальних знань, умінь та навичок.

Отже, цей вид роботи, безперечно, вимагає експертної оцінки, що по суті означає розподілену відповідальність між автором програми соціологічного дослідження та експертом.

4. Суб'єкти експертизи

Суб'єктами експертної діяльності, згідно з Положенням, виступають співробітники центрів практичної психології і соціальної роботи та методисти, які відповідають за психологічну службу. Передбачається також можливість залучення інших фахівців на умовах госпрозрахунку, але в сучасних умовах здійснення госпрозрахункової діяльності на рівні районних (міських) відділів освіти, методичних кабінетів є досить проблематичним. Тобто реально мова може йти лише про здійснення внутрішньої, або монопрофесійної, експертизи, яка полягає в оцінюванні професійної діяльності однієї людини іншим професіоналом, але більш високого рівня кваліфікації [16, с. 6].

Практика свідчить, що здійснення експертизи є серйозним навантаженням на керівника районної (міської) психологічної служби, оскільки експертизі підлягає весь інструментарій, яким користуються ПП та СП (в окремих містах їх кількість сягає 80 осіб). Очевидно, що такий обсяг роботи може негативно відобразитися на якості експертної діяльності.

Вихід із ситуації можна знайти, якщо організувати роботу "Школи експертів" на районному (міському) рівні. "Експерт – це той, хто знає деякі найгірші помилки, які можуть бути зроблені у його темі, і знає як уникнути їх" [цит. за 8, с. 64]. В такій школі могли б навчатися практичні психологи та соціальні педагоги вищої кваліфікаційної категорії із подальшою перспективою проведення експертизи матеріалів менш досвідчених колег. Діяльність такої школи можна розглядати як один із варіантів підвищення рівня науково-методичної компетентності співробітників служби.

Змістовна сторона навчання забезпечується розробленою в центрі практичної психології і соціальної роботи Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського *методикою експертної оцінки*. Вона включає: алгоритм проведення експертизи; вимоги до використання психодіагностичного інструментарію; структуру аналітичного звіту та порядок формування експертного висновку; визначення предметів та критеріїв експертизи для кожного виду Програм та шкали для їх якісної оцінки (у додатку наведено бланк експертної оцінки корекційно-розвивальних програм). Чітко сформульовані критерії надають можливість експерту уникати суб'єктивізму під час оцінки матеріалів, а значення коефіцієнту відповідності визначає можливість, або неможливість, використання Програми в професійній діяльності практичного психолога, соціального педагога [15].

5. Досвід впровадження та перспективи експертної діяльності

На початковому етапі (2007-2008 н.р.) запровадження експертної діяльності в Полтавській області було затверджено нормативну документацію та створено експертну комісію на обласному рівні; розроблено методичні матеріали для якісного та повного забезпечення експертизи; організовано навчальний семінар та консультації для фахівців районного (міського) рівнів, які будуть експертами.

Протягом 2008-2009 н.р. керівники районних (міських) психологічних служб здійснювали відповідну роботу. Вкінці

навчального року центром практичної психології і соціальної роботи ПОІППО вивчався стан експертної діяльності. Це дало можливість упорядкувати анотований каталог кращого педагогічного досвіду працівників психологічної служби Полтавської області, до якого включені методичні матеріали, що пройшли експертизу на обласному, районному (міському) рівнях. У каталозі представлено відомості про авторів, бібліографічний опис та анотації 101 Програми з 22 районів (міст) області [1].

Звісно, не лише кількість програм є критерієм ефективності. Ці показники, скоріше, свідчать про те, що процес "зрушив з місця". Для подальшого розвитку та удосконалення експертної діяльності необхідно:

- ♦ підготувати експертів із числа висококваліфікованих співробітників психологічної служби;
- ♦ підвищити рівень комп'ютерної грамотності та доступу до оргтехніки фахівців психологічної служби;
- ♦ провести моніторинг експертної діяльності за кількісними та якісними показниками;
- ♦ сформувати обласний банк даних авторських програм психологічної спрямованості;
- ♦ представити кращий педагогічний досвід співробітників психологічної служби у науково-методичних посібниках, тематичних збірниках та укласти анотовані каталоги.

Актуальним питанням для розробки залишається пошук критеріїв ефективності самої експертної діяльності, її впливу на якість соціально-психологічного супроводу та, в кінцевому результаті, на створення оптимальних умов для розвитку особистості. Ймовірно, для відповіді на це питання потрібно буде виходити за рамки внутрішньої експертизи та розробляти механізми її розширення за рахунок міжпрофесійної (поліпрофесійної) та суспільної (споживацької) експертизи. С. Ф. Клепко з цього приводу зазначає "У грі з вичерпною інформацією найкраща результативність досягається новою організацією даних, у чому, власне, і полягає метод інтеграції. Така нова організація вдається частіше за все при з'єднанні в один ряд даних, які до того вважалися незалежними. Цим обумовлюється взаємозалежність двох типів експертної діяльності в освіті – внутрішньої та зовнішньої" [8, с. 64]. Отже, сучасний етап можна вважати гарним підґрунтям для подальшої інтегрованої експертної діяльності психологічної служби.

Бланк експертної оцінки корекційно-розвивальних програм

Предмет експертизи	Критерії поглибленого аналізу	Шкала якісної оцінки		
		A*	Б	В
Принципи створення програм	<ul style="list-style-type: none"> Принцип системності корекційних, розвивальних, профілактичних завдань Принцип єдності корекції та діагностики Принцип дотримання вікових, психологічних, особистісних особливостей клієнта Принцип активного використання найближчого соціального кола в програмі Принцип орієнтації на різні рівні організації психічних процесів Принцип поступового ускладнення матеріалу Принцип врахування емоційної складності матеріалу 			
	<ul style="list-style-type: none"> Чітке формулювання мети 			
Вимоги щодо складання програм	<ul style="list-style-type: none"> Підбір конкретних методик і технік для роботи Підготовка необхідних матеріалів та обладнання Чітке визначення форми роботи (групова, індивідуальна, змішана) Визначення загального часу для здійснення всієї програми Визначення періодичності необхідних зустрічей та їх тривалість Розробка конкретної програми в цілому та визначення змісту кожного заняття Наявність методичних рекомендацій для батьків, педагогів Планування форм участі інших осіб (соціальних педагогів, педагогів, медиків, тощо) Визначення форм і засобів відстеження ходу впровадження, результативності програми Оцінка можливостей реалізації програми, внесення доповнень та змін до програми у ході роботи Можливості подальшого супроводу учасників програми після її завершення Механізм оцінки ефективності реалізованої програми 			
	<ul style="list-style-type: none"> Чітке формулювання мети 			
Особливості побудови програми	<p>Пояснювальна записка розкриває:</p> <ul style="list-style-type: none"> актуальність даного напрямку корекційно-розвивальної роботи особливості розвитку дітей даного віку аналіз попереднього обстеження дітей, які мають показники, що виходять за норму <p>Пояснювальна записка включає:</p> <ul style="list-style-type: none"> мету програми (сприяти, розвинути, формувати) завдання програми (розвивати, сприяти, формувати, діагностувати, коригувати) перелік методів та форм роботи, які будуть використовуватися під час занять; перелік діагностичних методик кількість занять, годин тривалість занять періодичність занять кількість дітей у групі прогнозований результат від роботи з дітьми за даною програмою (підвищення рівня, розвиток) форми і засоби відстеження динаміки програми механізм оцінки ефективності програми <p>Тематичний план включає:</p> <ul style="list-style-type: none"> тему занять кількість занять за даною темою <p>Конспект заняття містить:</p> <ul style="list-style-type: none"> тему заняття мету заняття (встановлення, створення, розвиток, формування, стимулювання тощо) матеріал, що використовується на занятті (кольорові олівці, аркуші паперу, таблиці, картки тощо) хід заняття (назва вправи чи гри, тривалість, інструкція для дітей чи психолога, хід гри) <p>Методичні рекомендації (педагогам, батькам)</p> <p>Бібліографія</p>			
	<ul style="list-style-type: none"> титульна сторінка відповідно до форми затвердженої в ОЦППСР друга сторінка із зазначенням назви розробки, автора, закладу, року, кількості сторінок; анотації; рецензентів, або рішення органу на якому затверджено програму (методичне об'єднання), його номер та дата нумерація сторінок зміст програми з зазначенням сторінок на третій сторінці наявність у змісті пояснювальної записки, тематичного плану, конспектів занять, методичних рекомендацій, списку використаної літератури розташування літературних джерел у алфавітному порядку посилання по тексту програми на літературні джерела із зазначенням номера джерела та сторінки 			
Коефіцієнт відповідності				

*оцінюється за шкалою якісної оцінки: А – відповідає, Б – відповідає частково, В – не відповідає.

Методика визначення відповідності матеріалів вимогам щодо створення і використання психологічного та соціологічного інструментарію

Якісна оцінка відповідності критеріям дає можливість експертній комісії прийняти рішення про можливість (неможливість) використання матеріалів поданих на експертизу у навчальних закладах. Вона передбачає такі дії:

- ♦ До кожного з критеріїв, зазначених у бланку, визначається один з показників ("А" - "відповідає", "Б" - "відповідає частково", "В" - "не відповідає"), який позначається як 1 бал у відповідній клітинці.

- ♦ Окремою умовою подальшого обрахунку є відсутність показнику "не відповідає" по жодному з критеріїв. Іншими словами, наявність хоча б одного показника "не відповідає" свідчить про невідповідність матеріалу в цілому та неможливість його використання.

- ♦ Подальший обрахунок проводиться за показником "відповідає". Для цього визначається відношення кількості набраних балів до загальної кількості можливих за даним показником, тобто визначається "коефіцієнт відповідності".

- ♦ Відповідність матеріалу вимогам щодо створення та використання психологічного та соціологічного інструментарію визначається значеннями коефіцієнту відповідності (КВ), який в межах від 0,75 до 1 означає, що програма відповідає вимогам, від 0,50 до 0,75 – матеріал може розглядатися на предмет відповідності вимогам за умови доопрацювання. Програму з КВ нижче 0,5 слід вважати такою, що це не відповідає вимогам щодо створення і використання психологічного та соціологічного інструментарію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анотований каталог кращого педагогічного досвіду працівників психологічної служби системи освіти Полтавської області / укладач Я. В. Сухенко. – Полтава : ПОІППО, 2009. – 32 с.

2. Битянова М. Р. Организация психологической работы в школе / М. Р. Битякова. – М.: Генезис, 2000. – 298 с.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь : ВТФ "Перун", 2001. – 1440 с.

4. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України / Упоряд. В. Г. Панок, І. І. Цушко, А. Г. Обухівська. – К.: Ніка-Центр, 2005. – 436 с.

5. Збірник нормативно-правових документів психологічної служби та ПМПК системи освіти України / Упоряд. В. Г. Панок, І. І. Цушко, А. Г. Обухівська. – К.: Шк. світ, 2008. – 256 с.

6. Карвасарский Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия – Режим доступу : <http://vocabulary.ru/dictionary/>.

7. Кизенко В. І. Шкільний освітній компонент: сутність, функції, реалізація // [Кизенко В. І., Мальований Ю. І., Софянц Е. М.]. – Донецьк, 1999. – 72 с.

8. Клепко С. Ф. Наукова робота і управління знаннями : Навчальний посібник / С. Ф. Клепко. – Полтава : ПОІППО, 2005. – 201 с.

9. Коробко С. Л. Робота психолога з молодшими школярами : Методичний посібник / С. Л. Коробко. – К.: Літера ЛТД, 2006. – 416 с.

10. Лебедев О. Н. Разработка образовательных программ как управленческая задача // Народное образование. – 1999. – № 7 – 8. – С. 178–183.

11. Лист МОН України № 1/9-472 від 28.10.02 "Про застосування Закону України "Про загальну середню освіту" щодо розширення мережі та організації навчально-виховного процесу у гімназіях, ліцеях, колегіумах" // Управління освітою. – 2003. – №1 (49). – С. 14 – 15.

12. Островерхова Н. М. Эффективность управления общеобразовательной школой: социально-педагогический аспект : Монография / [Н. М. Островерхова, Л. І. Даниленко] – К.: Школяр, 1996. – 302 с.

13. Програми для творчих об'єднань позашкільних і загальноосвітніх навчальних закладів : [навчально-практичне видання] / укладач Л. М. Павлова. – Суми : Антей, 2005. – 240 с.

14. Селевко Г. К. Авторские программы, педагогические технологии, инновационные школы : Методические рекомендации / Г. К. Селевко. – Ярославль, 1997.

15. Сухенко Я. В. Экспертиза психологического та соціологічного інструментарію в системі освіти Полтавської області : [методичний посібник] / Я. В. Сухенко, за ред. В. Ф. Моргуна. – Полтава : ПОІППО, 2007. – 127 с.

16. Швалб Ю. М. Теоретичні основи психологічної експертизи досліджень / Ю. М. Швалб // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. Випуск 4 : Збірник наукових праць. / Ред. кол. : Л. І. Даниленко (гол. ред.) та ін. – К.: Логос, 2001. – 168 с.

Стаття надійшла в редакцію 10.09.2010 ■